

ปกิณกะกฎหมาย (Legal Miscellaneous)

ความหมายของ “กฎหมาย”

ภายใต้แนวคิดว่าด้วยสัญญาประชาคมของรูสโซ

The Meaning of Law

under the Rousseau's Concept of Social Contract

ณัฐดนัย นาจันทร์*

อาจารย์ประจำสาขาวิชากฎหมายมหาชน สำนักวิชานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง;
นักศึกษาระดับชั้นปริญญาเอก คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยวิกตอเรียแห่งเวลลิงตัน

Natdanai Nachan

Lecturer in Public Law, School of Law, Mae Fah Luang University;

PhD Candidate, Faculty of Law, Victoria University of Wellington

วันที่รับบทความ 17 มกราคม 2566; วันที่แก้ไขบทความ 31 มกราคม 2566; วันที่ตอบรับบทความ 1 กุมภาพันธ์ 2566

* นิติศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์; นิติศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชากฎหมายมหาชน) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; อีเมลติดต่อ natdanai.nac@mfu.ac.th

บทคัดย่อ

ภายใต้งานเขียนของรุสโซเรื่องสัญญาประชาคมนั้น กฎหมายมีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการกำเนิดรัฐ และยังถือเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะทำให้ประชาชนทั้งหลายมีเสรีภาพอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม งานทางวิชาการที่พยายามจะตีความความหมายของคำว่ากฎหมายในบริบทของงานของรุสโซกลับพบเห็นได้ยากในประเทศไทย โดยภายใต้การตรวจสอบงานของรุสโซเรื่องสัญญาประชาคม และงานของนักคิดชาวต่างชาติ จะพบว่าคำว่ากฎหมายในงานของรุสโซนั้น หมายความว่ากฎหมายรัฐธรรมนูญ ไม่ได้หมายถึงกฎหมายในความเข้าใจทั่ว ๆ ไป

คำสำคัญ: กฎหมาย; รุสโซ; สัญญาประชาคม

Abstract

In the Social Contract by Rousseau, the law plays a crucial role in forming a state. It can also be perceived as a critical instrument enabling all people to attain genuine freedom. However, academic works that seek to interpret the meaning of the word law within the context of Rousseau's work are uncommon in Thailand. According to an examination of Rousseau's work on the social contract and the works of foreign scholars, the word law in Rousseau's work refers to constitutional law. It does not refer to the law in the general sense.

Keywords: Law; Rousseau; Social Contract

1. บทนำ

นักกฎหมายมหาชนชาวไทย หรือผู้ที่ได้ศึกษากฎหมายมหาชนแม้จะในระดับเบื้องต้นย่อมคุ้นชินกับชื่อของรูสโซ (Jean-Jacques Rousseau) นักปรัชญาการเมืองคนสำคัญผู้ให้กำเนิดแนวคิดเรื่อง “สัญญาประชาคม” ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อการศึกษากฎหมายมหาชนและกฎหมายรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะในแงุ่มุมที่เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยทางตรง นอกจากนี้แล้ว ผู้ที่สนใจศึกษากฎหมายรัฐธรรมนูญย่อมรู้จักรูสโซในฐานะผู้สร้างแรงบันดาลใจให้กับซีเอเยส์ (Emmanuel Joseph Sieyès)¹ พระและนักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ผู้ทำให้แนวคิดว่าด้วยอำนาจสถาปนารัฐธรรมนูญ และอำนาจตามรัฐธรรมนูญ (pouvoir constituant และ pouvoir constitué) เป็นที่รู้จักไปทั่วโลก และมีอิทธิพลอย่างมากในการศึกษากฎหมายรัฐธรรมนูญในปัจจุบัน

งานเขียนชิ้นสำคัญของรูสโซที่ให้กำเนิดแนวคิดที่ว่าด้วยสัญญาประชาคมขึ้นมาคืองานเขียนเรื่อง “สัญญาประชาคม (On the Social Contract; or, Principles of Political Right หรือ Du contrat social; ou, Principes du droit politique ในภาษาฝรั่งเศส)” ในขณะที่หนังสือเล่มนี้ของรูสโซประกอบไปด้วยแนวคิดและปรัชญาการเมืองที่หลากหลายครอบคลุมตั้งแต่ที่มาแห่งองค์อธิปัตย์ (sovereign) กฎหมายและการตรากฎหมาย การแสดงออกซึ่งเจตจำนงร่วมกันของประชาชน และการกำหนดแนวทางการปกครองรัฐที่ก่อตั้งขึ้นโดยองค์อธิปัตย์ สิ่งที่ถูกปฏิเสธไม่ได้เลยคือ “กฎหมาย (the law)” มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อแนวคิดทางการเมืองของรูสโซ

รูสโซกล่าวไว้ในงานเขียนของเขาอย่างชัดเจนว่า ในขณะที่การมารวมตัวกันของปัจเจกชนทั้งหลายภายใต้สัญญาประชาคมนั้นก่อร่างตัวตนให้กับรัฐ กฎหมายเป็นสิ่งที่มอบเจตจำนงและทำให้ตัวตนเช่นรัฐนั้นเคลื่อนไหวได้² นอกจากนี้ กฎหมาย ในงานเขียนของรูสโซยังมีความสำคัญมากเนื่องจากเป็นสิ่งที่เดียวที่จะสามารถควบคุมรัฐอันเกิดจากการรวมตัวกันของปัจเจกชนได้ ไม่มีกฎหมายใดตามแนวคิดของรูสโซจะมีสถานะเป็นกฎหมายได้หากปราศจากการรับรองจากประชาชนทั้งหลายภายในรัฐ³ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เฉพาะปัจเจกที่รวมเข้ามาเป็นรัฐ

¹ Joel Colón-Ríos, *Constituent Power and the Law*, (New York: Oxford University Press, 2020), p. 29.

² Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, trans. G. D. H. Cole (1762), p. 26.

³ Ibid., p. 74.

เท่านั้นที่จะตรากฎหมายขึ้นมาเพื่อใช้บังคับกับปัจเจกทั้งหลายภายในรัฐได้ ในแง่นี้ รัฐโซจึงได้รับการกล่าวขานว่าเป็นผู้สนับสนุนหลักคนหนึ่งของระบอบประชาธิปไตยทางตรง

ทั้งนี้ ในเมื่อ “กฎหมาย” ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างยิ่งในงานเขียนของรุสโซ การทำความเข้าใจความหมายของคำดังกล่าวจึงถือเป็นหัวใจสำคัญที่จะทำให้ผู้ที่สนใจอ่านงานของรุสโซนั้นสามารถทำความเข้าใจความหมายของงานดังกล่าวได้มากยิ่งขึ้น ความในส่วนถัดไปของบทความชิ้นนี้จึงมุ่งหวังที่จะชี้ชวนให้ผู้อ่านได้ร่วมกันทำความเข้าใจความหมายของ “กฎหมาย” ในงานเขียนของรุสโซ ซึ่งอาจไม่ใช่การทำความเข้าใจและการให้ความหมายที่เห็นกันอย่างแพร่หลายนักในงานเขียนทางวิชาการในประเทศไทย

2. ความหมายของ “กฎหมาย” ในงานเขียนเรื่องสัญญาประชาคมของรุสโซ

ถึงแม้ว่ากฎหมายจะมีบทบาทสำคัญในงานเขียนของรุสโซ และแนวคิดของรุสโซเองก็ถูกกล่าวอ้างถึงบ่อยครั้งในงานเขียนเกี่ยวกับกฎหมายมหาชนและกฎหมายรัฐธรรมนูญของไทย แต่เรากลับไม่พบงานเขียนในภาษาไทยที่พยายามจะชี้ชวนให้เราทำความเข้าใจถึงความหมายของ “กฎหมาย” ภายใต้แนวคิดของรุสโซอย่างเป็นกิจจะลักษณะเลย งานเขียนโดยมากแม้กระทั่งงานเขียนของผู้เขียนฉบับที่ย้อนไปเมื่อสี่ปีก่อนเองก็ไม่ได้ปรากฏการตีความหรือแสวงหาความหมายของกฎหมายในแนวคิดของรุสโซ โดยมากแล้ว งานเขียนส่วนใหญ่จะละความหมายของกฎหมายไว้โดยถือว่าเป็นความหมายที่เข้าใจกันได้โดยทั่วไป และชี้ให้เห็นเพียงแต่ว่า กฎหมายของรุสโซนั้นเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นได้โดยปัจเจกที่รวมตัวกันเข้ามาเป็นรัฐและไม่ได้มีการให้ความหมายใดที่มากไปกว่านี้⁴

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณางานของรุสโซอย่างละเอียด รวมถึงงานเขียนของนักคิดชาวต่างชาติ เช่น Joel Colón-Ríos, Christopher Bertram, และ Frank Marini จะพบว่า นักคิดทั้งสามท่านนี้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าภายใต้งานเขียนของรุสโซ “กฎหมาย” คือคำที่ถูกใช้

⁴ โปรตดู เกรียงไกร เจริญธนาวัฒน์, **หลักพื้นฐานกฎหมายมหาชน**, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2563); บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, **กฎหมายมหาชน เล่ม 1 วิวัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมายมหาชนยุคต่าง ๆ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553); ญัฐดนัย นาจันทร์, **หลักกฎหมายมหาชนเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2562).

แทนสิ่งที่เราอาจเรียกได้ว่าเป็น “กฎหมายรัฐธรรมนูญ”⁵ ทั้งนี้ การตีความความหมายของกฎหมายในงานเขียนของรูสโซให้หมายความถึงกฎเกณฑ์ที่กำหนดรากฐานแห่งความเป็นรัฐคือรัฐธรรมนูญนี้ สอดคล้องกับคำอธิบายว่าด้วยกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนของรูสโซเรื่องสัญญาประชาคมในหลาย ๆ จุด เช่น ในตอนที่อธิบายถึงธรรมชาติของกฎหมาย รูสโซอธิบายว่ากฎหมายเป็นเรื่องของปัจเจกเป็นจำนวนมาก เกี่ยวข้องกับการกระทำที่เป็นนามธรรม และกฎหมายไม่สามารถถูกตราขึ้นเพื่อผูกมัดกลุ่มบุคคลหนึ่งบุคคลใด หรือควบคุมการกระทำใดเป็นการเฉพาะได้⁶ รูสโซยังกล่าวต่อไปด้วยว่า คำสั่งขององค์อธิปัตย์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องจำเพาะต่าง ๆ ไม่ใช่กฎหมาย แต่ถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ที่รูสโซเรียกว่า decree (หากแปลเป็นภาษาไทยอาจหมายถึงกฤษฎีกา หรือพระราชกฤษฎีกา)⁷

คำอธิบายของรูสโซที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้เราสามารถเข้าใจได้ว่า บรรดากฎเกณฑ์ทั้งหลายที่กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือกำหนดหลักเกณฑ์ในการทำกิจกรรมบางประการซึ่งตามความเข้าใจในปัจจุบันถูกเรียกว่ากฎหมายนั้น เป็นคนละอย่างกับกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนของรูสโซ เนื่องจากเป็นสิ่งที่มีความลักษณะขาดความ “ทั่วไป (generality)” ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของกลุ่มบุคคลที่อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เหล่านั้น หรือในแง่ของกิจกรรมบางประการที่กฎเกณฑ์ทั้งหลายนั้นเข้าไปควบคุมดูแล ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของ Colón-Ríos ที่ว่า เนื่องจากกฎหมายปัจจุบันมุ่งเน้นที่จะใช้บังคับกับบุคคลภายในรัฐในลักษณะที่เป็นปัจเจก ไม่ได้มุ่งหวังที่จะใช้กับบุคคลทั้งหลายในฐานะองค์รวมดังที่งานของรูสโซเรียกว่าองค์อธิปัตย์⁸ และกฎหมายทั้งหลายในปัจจุบันมักมุ่งเน้นควบคุมการกระทำหรือกิจกรรมใด ๆ

⁵ Joel Colón-Ríos, *Constituent Power and the Law*, p. 36; Christopher Bertram, Jean Jacques Rousseau, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020); Frank Marini, *Popular Sovereignty but Representative Government: The Other Rousseau*, *Midwest Journal of Political Science*, Volume 11 Issue 4 (November 1967), p. 459.

⁶ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, p. 28. “When I say that the object of laws is always general, I mean that law considers subjects en masse and actions in the abstract, and never a particular person or action.”

⁷ Ibid., “Sovereign commands with regard to a particular matter is no nearer being a law, but is a decree, an act, not of sovereignty, but of magistracy.”

⁸ Joel Colón-Ríos, *Constituent Power and the Law*, p. 36.

ที่มีลักษณะเฉพาะ ซึ่งแตกต่างจากความมุ่งหมายของคำว่า “กฎหมาย” อันเป็นสิ่งที่ไปจัดการความสัมพันธ์หรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่กระทำลงโดยองค์อธิปัตย์ กฎหมายภายใต้ความรับรู้ปัจจุบันจึงเป็นสิ่งที่แตกต่างจากกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในงานของรุสโซ่⁹

ทั้งนี้ ความบางตอนจากงานเขียนของรุสโซ่ยังแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เมื่อเขากล่าวถึง “กฎหมาย” ในงานเขียนเรื่องสัญญาประชาคมนี้ เขามายถึงกฎหมายที่กำหนดรูปแบบของรัฐบาล¹⁰ โดยรุสโซ่เรียกกฎหมายในความหมายนี้ว่าเป็น “กฎหมายว่าด้วยการเมือง (political law)” ซึ่งกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนทั้งหลายภายในรัฐซึ่งรวมกันเป็นตัวตนหนึ่งเดียวคือองค์อธิปัตย์ หรือกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างองค์อธิปัตย์กับรัฐ¹¹ กฎหมายว่าด้วยการเมืองนี้เป็นกฎหมายประเภทเดียวที่รุสโซ่ให้ความสนใจศึกษาในงานเขียนเรื่องสัญญาประชาคม Marini ยกตัวอย่างเนื้อหาของกฎหมายที่ปรากฏในงานเขียนของรุสโซ่ไว้ว่า “กฎหมายพื้นฐานนี้จะกำหนดรูปแบบของรัฐบาล แต่ไม่ระบุว่าใครจะเข้ามาเป็นรัฐบาล จะกำหนดว่าควรจะมีการแบ่งชั้นของประชาชน แต่จะไม่ระบุว่าใครจะอยู่ในลำดับชั้นใด”¹² นั่นทำให้กฎหมายมีลักษณะควบคุมปัจเจกชนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดโดยเฉพาะ หรือควบคุมกิจกรรมใดของเอกชนเป็นการเฉพาะ อันเป็นรูปลักษณะของกฎหมายที่เรามักจะคุ้นชินในปัจจุบันนั้นถูกมองว่าเป็นสิ่ง

⁹ Ibid.

¹⁰ Jean-Jacques Rousseau, **The Social Contract**, p. 42. “Among the different classes of laws, the political, which determine the forms of the government, are alone relevant to my subject.”

¹¹ Ibid., p. 41. “First, there is the action of the complete body upon itself, the relation of the whole to the whole, of the Sovereign to the State; and this relation, as we shall see, is made up of the relations of the intermediate terms.

The laws which regulate this relation bear the name of political laws, and are also called fundamental laws, not without reason if they are wise.”

¹² Frank Marini, **Popular Sovereignty but Representative Government: The Other Rousseau**, p. 459. “These fundamental laws, such as what form of government will exist (but not who will be the governors) and whether there will be classes of people (but not who will be in each class).”

ที่เกิดขึ้นจากการตีความหรือปฏิบัติตามกฎหมายรัฐธรรมนูญที่บัญญัติไว้โดยองค์อธิปัตย์ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกทำลงโดยรัฐบาล¹³

3. บทสรุป

ข้อความทั้งหลายที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นคือตัวอย่างของข้อความที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนของรุสโซเอง และตัวอย่างการตีความโดยนักคิดต่างประเทศที่สามารถแสดงให้เห็นได้ว่า “กฎหมาย” ในงานของรุสโซนั้นสามารถถูกตีความและอธิบายในฐานะของกฎหมายรัฐธรรมนูญได้ การตีความในลักษณะนี้จะส่งผลสำคัญอย่างมากต่อการอ่านงานของรุสโซในส่วนอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอำนาจนิติบัญญัติ (legislative power) ซึ่งตามงานของรุสโซแล้วเป็นอำนาจที่ใช้ในการตรารัฐธรรมนูญและถูกใช้ได้โดยประชาชนเท่านั้น ไปจนถึงการทำความเข้าใจงานของรุสโซในบางประการ เช่น ข้อวิพากษ์ของรุสโซที่มีต่อประเทศอังกฤษว่าไม่มีเสรีภาพที่แท้จริงเพราะปล่อยให้รัฐสภาใช้อำนาจในการตรากฎหมาย (ในนัยของรัฐธรรมนูญ) แทนประชาชน¹⁴

ผู้เขียนอยากจะนำเสนอและชี้ชวนให้ผู้ที่มีความสนใจในการศึกษากฎหมายมหาชน รวมถึงกฎหมายรัฐธรรมนูญมาร่วมถกเถียงถึงการตีความในประเด็นนี้มากขึ้น ในแง่ของกฎหมายมหาชน ผู้เขียนเชื่อว่าการตีความในลักษณะนี้จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคำอธิบายแนวคิดของรุสโซที่นำเสนออยู่ในประเทศไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายรัฐธรรมนูญ การตีความในลักษณะนี้ย่อมมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ที่สนใจศึกษาอำนาจสถาปนารัฐธรรมนูญภายใต้แนวคิดของรุสโซ เพราะหากการตีความคำว่ากฎหมายเช่นว่านี้ถูกต้องแล้ว รุสโซก็ควรจะถูกนับว่าเป็นคนแรก ๆ ที่วางรากฐานให้กับแนวคิดว่าด้วยอำนาจสถาปนารัฐธรรมนูญของประชาชน ซึ่งดำรงอยู่ก่อนช่วงเวลาแห่งการปฏิวัติฝรั่งเศสอันเป็น

¹³ Joel Colón-Ríos, *Constituent Power and the Law*, pp. 40-41.

¹⁴ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, p. 74. “The people of England regards itself as free; but it is grossly mistaken; it is free only during the election of members of parliament. As soon as they are elected, slavery overtakes it, and it is nothing. The use it makes of the short moments of liberty it enjoys shows indeed that it deserves to lose them.”

ช่วงเวลาที่ยี่เอเยส์นำเสนอหลักการแห่งอำนาจสถาปนารัฐธรรมนูญดังกล่าวออกสู่สาธารณะ
นั่นเอง¹⁵

ทั้งนี้ การอ่านและตีความงานเขียนของรุสโซ้นั้นสามารถทำได้ผ่านมุมมองที่แตกต่างกันไป
การตีความดังที่ปรากฏในบทความนี้คือการมองรุสโซ้นั้นในฐานะของผู้สนับสนุนหลัก (proponent)
ของแนวคิดว่าการปกครองในระบอบประชาธิปไตยซึ่งแพร่หลายเป็นอย่างมากในวงการ
นิติศาสตร์ของประเทศไทย อย่างไรก็ตาม ยังมีรูปแบบการตีความงานของรุสโซ้น่าสนใจ
อีกหลายประการ ตัวอย่างที่สำคัญเช่น การตีความงานเขียนของรุสโซ้นี้โดย ฮันส์ เคลเซิน
(Hans Kelsen) ซึ่งมองว่าแนวคิดด้วยสัญญาประชาคมและการสร้าง “กฎหมาย” ภายใต้
“เจตจำนงร่วมกันของประชาชน” ในงานของรุสโซ้นั้นให้ความสำคัญกับเสรีภาพของปัจเจกชน
ข้างมาก (majority) โดยไม่คำนึงถึงเสียงข้างน้อยที่ไม่เห็นด้วยกับระบบการปกครองที่เสียงข้างมาก
เลือก (overruled minority) การตีความในลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ที่จะกล่าวว่า
งานของรุสโซ้นั้นมีความขัดแย้ง (paradox) ในตัวเอง เนื่องจากโดยภาพรวมแล้ว งานเขียนเรื่อง
สัญญาประชาคมของรุสโซ้นั้นมุ่งแสวงหาระบบการปกครองที่จะทำให้ปัจเจกชนทั้งหลายบรรลุสู่
เสรีภาพที่แท้จริง อย่างไรก็ตาม งานเขียนเดียวกันนี้ยังแสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ที่ว่า
ภายใต้สังคมที่สร้างขึ้นบนฐานคิดจากงานของรุสโซ้นี้ จะมีประชาชนเสียงข้างน้อยที่ถูกบังคับ
ให้ต้องอยู่ใต้เสรีภาพที่เลือกโดยเสียงข้างมาก (forced to be free)¹⁶ อยู่ ซึ่งการตีความเช่นนี้
และการตีความอื่น ๆ ที่เป็นไปได้สมควรที่จะถูกถกเถียงกันในวงวิชาการของประเทศไทย
ให้มากขึ้น อันจะทำให้การทำความเข้าใจต่องานเขียนของรุสโซ้นี้ซึ่งถูกใช้เป็นฐานการอธิบาย
แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายมหาชนและกฎหมายรัฐธรรมนูญในประเทศไทยมีการพัฒนา
และมีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้นต่อไป¹⁷

¹⁵ หนังสือเรื่อง *Qu'est-ce que le Tiers-État?* ของยี่เอเยส์ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ. 1789
ในขณะที่หนังสือเรื่อง *Du contrat social* ของรุสโซ้นี้ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1762

¹⁶ Hans Kelsen, *The Essence and Value of Democracy*, (Lanham: Rowman & Littlefield
Publishers, 2013), pp. 33-37.

¹⁷ ผู้เขียนขอขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิประเมินคุณภาพบทความที่กรุณาอ่านประเมินคุณภาพ
บทความชิ้นนี้และชี้ให้เห็นถึงประเด็นดังกล่าว ทั้งนี้ ในความเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิฯ นั้นได้ชี้ให้เห็นถึงข้อสรุป
ที่ว่า หากอ้างอิงตามงานเขียนของเคลเซิน แนวคิดของรุสโซ้น่าสามารถนำไปสู่การปกครองแบบเผด็จการ
ในนามปวงชนที่เป็นหนึ่งเดียว (homogeneity of the people) ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

- Christopher Bertram, **Jean Jacques Rousseau** in **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, (Metaphysics Research Lab: Stanford University, 2020).
- Frank Marin, **Popular Sovereignty but Representative Government: The Other Rousseau**, *Midwest Journal of Political Science*, Volume 11 Issue 4 (November 1967).
- Jean-Jacques Rousseau, **The Social Contract**, Translated by G. D. H. Cole, Edited by Jonathan Bennett, (1762).
- Joel Colón-Ríos, **Constituent Power and the Law**, (New York: Oxford University Press, 2020).
- Hans Kelsen, **The Essence and Value of Democracy**, (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2013).
- เกรียงไกร เจริญธนาวัฒน์, **หลักพื้นฐานกฎหมายมหาชน**, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2563).
- ญัฐดนัย นาจันทร์, **หลักกฎหมายมหาชนเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2562).
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, **กฎหมายมหาชน เล่ม 1 วิวัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมายมหาชนยุคต่าง ๆ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553).